

VARGA BENJÁMIN

*Circumdederunt me:
a halál kínjai és a műveltség*

KÉT HALOTTI PRÉDIKÁCIÓS MINTABESZÉD
A TELEGDI-FÉLE *AGENDARIUS*BÓL

A Telegdi Miklós-féle *Agendarius*¹ – a misén és szolozsmán kívüli szertartásokat, keresztelest, esketést, temetést az esztergomi főegyházmegye és tartománya számára közlő, alapvetően latin nyelvű liturgikus szerkönyv, szakszerű terminussal „rituále” – két magyar temetési beszédet közöl.² Témánk apropóját és a két beszéd összehasonlításának alapját ez a különleges körülmény adja, tudniillik normatív szemléletű szerkönyveknek nem szokásuk alternatív lehetőséget kínálni, egyetlen más szertartáshoz sem közöl egynél több mintabeszédet az *Agendarius*,³

¹ Első kiadása: *Agendarius, liber continens ritus et caerimonias, quibus... in dioecesi et provincia Strigoniensi utuntur* (Tyrnavia, [typ. Telegdi], 1583). RMNY 528. Második kiadása: *Agendarius, liber continens ritus et caerimonias... secundario impressus* (Tyrnavia, [typ. capituli], 1596). RMNY 781. A továbbiakban gyakran T-ként hivatkozunk rá.

A T kritikai kiadása sajtó alatt – külön köszönet illeti Lovas Borbálát a magyar szövegek gondozásában nyújtott segítségéért és szentekhez illő türelméért.

² Az *Agendarius* népnyelvű anyagát, az összes beszédet és a szertartások népnyelvű szakaszait kivonatos hasonmás kiadásban, a párhuzamokkal, stílussal, nyelvi elemekkel, helyesírással foglalkozó bősséges utószóval közreadta FEKETE Csaba, Nagyszombati *Agendarius: Magyar nyelvű szertartási betétek az esztergomi rítusból*, 1583, 1596, kiad., szerk. és tan. FEKETE Csaba, *Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár: Kiadványok 11.* (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011). A munka keretétől szolgáló OTKA-programról lásd a munkabeszámolót: A. MOLNÁR Ferenc, FEKETE Csaba, M. NAGY Ilona, *A szöveg hagyományozódás kérdései a magyar nyelvtörténetben – Changing of texts in the history of Hungarian language*, munkabeszámoló, 2012 (OTKA K 69093). A hasonmásban közölt beszédek szentírási hivatkozásait lapalji jegyzetekben azonosítja és pontosítja. Az utószó elemző fejezetei után listába szedi a mai köznyelvtől eltérő szóalakokat, a megváltozott jelentésű szavakat, végezetül közöl egy igen érdekes jegyzéket a beszédekre jellemző stílusalakzatok, a parataktikus szópárok, hendiadiüöink, pleonazmusok és szólancok példáiból („becsületes és kedves”, „benne és nála”, „bűnös és fertelmes”, „épen és fogyasztás nélkül”, „gond, szorgalmatosság, kereskedés”, „malaszt, kegyelem és irgalmasság” stb.).

³ Pontosítás: az esketéshez formailag ugyan két beszédet közöl, de ezek funkciója és témája világosan különbözik: az első voltaképpen egy kateketikai felvilágosítás az összes jelenlévőhöz a házasság szentségének teológiai kereteiről, a második pedig ennek folytatása, immár a szertartásban, közvetlenül az esketés elé illesztve, és témája egy személyesebb szózat a házasulandókhöz arról,

és ennek is csak a második, már Telegdi halála után megjelent, 1596-os kiadása tartalmazza a második temetési prédikációt, függelékként, tehát a kötet végén, és nem a temetéssel foglalkozó fejezethez csatolva.

Ez az eljárás akkor is furcsa, ha igaz a kalandos (nem bizonyított) feltevés, amely szerint ez a második beszéd azonos lehet azzal, amely Telegdi püspök temetésén hangozhatott el először – ez esetben a második kiadás szerkesztői az *Agendarius* szülőatyja iránti kegyeletből csatolták volna a rituáléhoz (az ilyen személyes jellegű gesztusok is merőben idegenek a szerzőket és közreműködőket szokás szerint fel nem tüntető műfajtól).

Az *Agendarius* kétségtől legfeltűnőbb, bár nem előzmények nélküli újdonsága a szentségek kiszolgáltatása körüli népnyelvű prédikációk komoly anyaga.⁴ A népnyelvű allokúciók rituáléba illesztése a 15. század óta terjedő gyakorlat külföldön (lásd pl. az 1490-es chartres-i rituálét, a T-vel nagyjából kortárs mainziti stb.), maguk a buzdító beszédek pedig, illetve az ezek szerkesztésére szolgáló latin minták már az első évezredben is rendszeresen szerepelnek szerkönyvekben – némelyik (természetesen inkább a rövidebbek) egyenesen állandó liturgikus szöveggként rögzült, önálló, új tételtípust alkotva (ezek többnyire *exhortationak*, azaz buzdításnak nevezik magukat, amint az *Agendarius* beszédei is).

amire vállalkoznak, a házások életállapotáról. Ez a két beszéd voltaképpen együtt ad ki egy esketési szöveget, annak képezi első és második részét. Ugyancsak megkülönbözteti helyzetét a két temetési beszéd a körülmény, hogy az esketési anyag már az első kiadásban teljes, a második temetési beszéd azonban csak a második kiadásba került bele, funkciójukat tekintve pedig átfedés van a két temetési beszéd között.

⁴ A bőséges népnyelvű anyag valóban olyan feltűnő, hogy a szakirodalom ennek bővületében mindaddig nem szentelt különösebb figyelmet annak a rendkívül radikális karcsúsításnak-átszerkesztésnek, melynek a T alávetette az Osequiale Strigoniensetől örökölt középkori hagyományt. Az RMK I. még csak ennyit jegyez meg hozzá: „Ezen könyv szövegének nagy része magyar” (103, 138). Már ez sem igaz, legfeljebb ránézésre, a népnyelvű és latin részek majdnem karakterszámra azonos mennyiségűek. „Oláh Miklós Bécsben, 1560-ban kiadott Ordo et ritusának átdolgozott és bővített kiadása” – ez a mondat többször is visszaköszön a szakirodalomban, illetve a példányok leírásánál a katalógusokban (először alkalmasint az RMNY-ben). Ha mindkét jelzőt az egész könyvre értjük, úgy semmiképpen sem állja meg a helyét, az elsőnek inkább az ellenkezőjét mondhatjuk, a „bővített” pedig csak akkor igaz, ha kizárólag a népnyelvű anyagra értjük, amely valóban bővebb az O-hoz képest, ennek ugyanis egyáltalán nincs népnyelvű anyaga – de egy rituáléban a prédikációk, legyenek bármilyen minőségiek is, liturgikusan és szerkezetileg nem számítanak „bővítésnek”. Az „átdolgozott” viszont enyhén szólva is túlságosan tapintatos megfogalmazás, ha a latin anyag sorsára értjük, az „átdolgozás” újkori fogalma egy szerkönyvvel kapcsolatban amúgy is nehezen értelmezhető. Lásd még: VARGA Benjámin, Magyarországi rituálék az újkorban, 1625-től, Szakdolgozat (Budapest: ELTE BTK, 2012). A temetési rítus szövegét érintő változások szövegszintű összetetését lásd a függékben. Elérhető online az ELTE Vallástudományi Központ oldalán.

Agendarius anyagába:

- szavak száma: 1506 | elmondáshoz szükséges idő:
- ⁵
- ~11–13 perc

5 Az elmondásra szánt idő hozzávetőleges megállapításához az átlagos beszédtempóra vonatkozó kortárs adatokat vettünk alapul – vö. Gösy Mária, *Fonetika, a beszéd tudománya* (Budapest: Osiris, 2004), 203–207. A Gösy által közölt ábra (206. o., 113. ábra) megkülönböztet lassú, közepes és gyors tempójú beszélőcsoportot. Mivel a beszédtempó az elmúlt fél század évben mérhetően gyorsult, a lassú csoportnál megadott sávot (115–130 szó/perc) vettük alapul. Ez természetesen csak hozzávetőleges mérce, az arányok érzékeltetésére szolgál – a beszédtempó egyénenként, életkori csoportonként, nemenként, foglalkozásonként eltérő értékeket mutathat, de számít a téma, a beszédhelyzet és még sok minden más is (nyilvános, nagyobb közönség előtt elmondott beszédek tempója általában is a lassabb tartományba szokott esni). Nincsen hiteles adatunk a XVI. századi beszédtempóról, csak közvetett tanúk (pl. éppen a lejegyzett alkalmi beszédek maguk, illetve amit a korabeli nyilvános események lefolyásáról tudunk). A beszédtempó változása és egyéb nyelvi változások

- (2) Rövid intelem a **keresztzüölőkhöz** a keresztelés rítusának végén (*Poterit sacerdos ... ad compatres hæc verba facere*) | szavak száma: 105 | idő: ~1 perc
- (3) Rövid intelem az **anyához** az egyházkeleés rítusának végén (... *admoneat his verbis ...*) | szavak száma: 93 | idő: ~1 perc
- (4) Buzdítás a **bérmálandókhoz** (*Exhortatio ad suscipiendum sacramentum confirmationis*) | szavak száma: 2336 | idő: ~18–20 perc
- (5) Buzdítás a **bérmálandókhoz**, ha a püspök jelen van (*Si forte episcopus aderit*) | szavak száma: 190 | idő: ~1,5 perc
- (6) Buzdító beszéd a **jegyespárhöz** házasságkötés előtt (*Exhortatio ad sponsum et sponsam ac alios circumstantes de sancto matrimonio*) | szavak: 1428 | idő: ~10–12 perc
- (7) **Gyónásra** buzdító beszéd (*sacerdos exhortetur penitentem ad ... confessionem, his verbis*) | szavak: 405 | idő: ~3–4 perc
- (8) Vigasztaló beszéd **feloldozás előtt**, ha a gyónó törelemlé túlságos (*penitentem nimis deiecto animo ... consoletur his aut similibus verbis*) | szavak: 234 | idő: ~2 perc
- (9) Intő beszéd **feloldozás előtt**, ha a gyónó törelemlé nem elégséges (*confitentem non satis contritum ... arguat et ... terreat*) | szavak: 610 | idő: ~4,5–5,5 perc
- (10) **Áldoztatás előtt**i buzdító beszéd (*poterit ... ad pie et religiose sumendum ... eos adhortari*) | szavak: 851 | idő: ~6,5–7,5 perc
- (11) Vigasztaló beszéd a **betegék kenetének felvétele előtt** (*ægrotum ... blande alloquatur*) | szavak: 765 | idő: ~6–7 perc
- (12) **Temetési** beszéd (*Exhortatio ad eos, qui funeri intersunt*) | szavak: 1297 | idő: ~10–11 perc
- (13) **Esketési** beszéd (*Brevis exhortatio de matrimonio ad novos coniuges, dum ritu sollemni ... benedicuntur et copulantur*) | szavak: 1486 | idő: ~11,5–13 perc
- (14) „**Temetéskor** való predikáció” [csak az 1596-os másodík kiadásban] | szavak: 1484 | idő: 11,5–13 perc

tozások közt kapcsolatot feltételez: Gósy Mária, „Hangtörténeti változások feltételezett okairól”, Magyar Nyelv 94 (1998): 276–83. Lásd még Magyar Anikó szakdolgozatát: MAGYAR Anikó, A gyors beszéd, Kézirat (Debrecen: Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 2010). Különösen a beszédtempóval és az artikulációs tempóval foglalkozó III. fejezetet. Bóna Judit, „A hadaró és a gyors beszéd temporális sajátosságai”, Magyar Nyelvtör 129 (2005): 235–242. Különös tekintettel az eredményeket feldolgozó 2. és 3. táblázatra. Bóna Judit, „Temporális sajátosságok a beszédben”, in Fonetikai olvasókönyv, szerk. B. J. (Budapest: ELTE Fonetikai Tanszék, 2016), 159–173.

Az *Agendarius* két kiadása közt e tekintetben mindössze annyi a tartalmi különbség, hogy az utóbbihoz illesztettek a végén egy második temetési beszédet is.

Mint az előbbi felsorolásból kiderül, a leghosszabb beszéd elmondása sem tart negyedóránál tovább, tökéletesen beilleszthetők egy szertartás keretei közé akár szó szerint felolvasva, akár a lényegüket átfoglalmazva (*his aut similibus verbis* – mondja a rubrika egy helyütt [azaz ezekkel vagy hasonló szavakkal]). A terjedelem nem véletlenszerű, a nagyobb szabásúak (egy kivétellel) mind 10–12 percesek (ez körülbelül az „ideális” terjedelme a misébe illesztett vasárnapi prédikációnak,⁶ egyben az a szövegmenyiség, melynek lényegét felnőtt ember minden segédeszköz nélkül képes memorizálni és visszaidézni), a rövidebbek 5–6, illetve 1–2 perc hosszúságúak.⁷

Ami a beszédek szerkönyvbe integrált közzétételének célját illeti: ezek, mint mondtuk, mintabeszédek, melyeket a lényeg megőrzése mellett saját szavaival átfoglalmazhat a lelkipásztor, de akár szó szerint fel is olvashatja őket, amennyiben a helyzetnek megfelelő saját beszéd írására nincsen módja, ideje, műveltsége vagy tehetsége.⁸ A mintabeszédet lehetett rövidíteni, csak egyes részeit felhasználni

⁶ Ezen itt csak azt értjük, hogy a 10–15 percet meg nem haladó szentbeszédet még nem érzékeli az ember a liturgia menetében aránytalan mértékű megszakításnak. A misébe illesztett prédikáció természetesen műfajilag mindenképpen „idegen test” marad a liturgiában – sokáig nem is rögzült a helye, mondtak beszédet az evangélium után, a Credo után, az offertórium után, az eleváció után. A misén kívüli prédikációnak is nagy a hagyománya, beszéd megelőzhetett nagyobb szabású processziót, volt helye a szerzetesek napirendjében, számos nyilvános eseményben. Abban tehát semmi feltűnő nincsen, ha a szentségkiszolgáltatást, szentelményeket kíséri vagy megelőzi prédikáció – bár arra a T feltűnően vigyáz, hogy a rítust magát ne szakítsa meg beszéd, „beékelt” buzdítás tehát nincsen. A késő középkori, kora újkori prédikációs viszonyokról (elsősorban német szempontú, de egész Európára hasznosítható) áttekintést ad Hans Bernhard MEYER, *Luther und die Messe: Eine liturgiewissenschaftliche Untersuchung über das Verhältnis Luthers zum Messwesen des späten Mittelalters, Konfessionskundliche und kontroverstheologische Studien 11.* (Paderborn: Bonifatius Druckerei, 1965).

⁷ A korszak magyarországi prédikációs gyakorlatáról lásd: SZELESTEI N. László: „A prédikáció. Irodalmi és lelki olvasmány”, in *Régi magyar prédikációk (16–18. század): Egyetemi szöveggyűjtemény*, szerk. Uő. (Szent István Társulat, Budapest 2005), 8–13. Valamint: SZELESTEI N. László, *Magyar bencések prédikációi a 17–18. század fordulójáról*, Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti Források 3. (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014), 7–22.

⁸ Telegdi maga is jelentett meg ilyen gyűjteményt az egyházi év vasár- és ünnepnapjaira: *Az evangéliumoknak, melyeket vasárnapokon és egyéb ünnepeken esztendő által az Anyaszentegyházban olvasni és prédikálni szoktanak, magyarázatjának I. része. Ádventől húsvétig* (Bécs: Apffl, 1577). II. része: *Húsvétól ádventig* (Nagyszombat: [typ. Telegdi], 1578). III. része: *A szentekről* (Nagyszombat: [typ. Telegdi], 1580). (RMNY 374, 418, 474.) Egyéb prédikációi nyomtatásban: *Négy prédikáció az anyaszentegyház négy evangélistáinak ünnepeire*, szerk. VIRÁG Benedek (Pest, 1803).

stb. Mindenesetre világosan kiderül belőlük, milyen tartalmak közlését várja el az egyházi felsőség egyes alkalmakkor.

A T első kiadásában közölt beszédek szerzőségéről biztos adatunk nincs, de tartalmi összehasonlítás és stílusvizsgálat alapján Fekete Csaba, az *Agendarius* népnyelvű betéteinek közreadója kétségtelennek tartja, hogy Telegdi ha nem is szerzője, de legalábbis „alapos átdolgozója és stilizálója” például a házasságról szóló tanítóbeszédnek.⁹ A beszédek bármelyike lehet alkalomra írott és élőben elmondott prédikáció (jól sikerült beszédek gyakran „végezték” mintaként gyűjteményekben). Ha valóban Telegdi az egyetlen vagy fő szerző¹⁰ – további, az összes

Előre nyomtatott beszédek szó szerinti felolvasása teljesen elfogadott gyakorlatnak számított a korban, olyannyira, hogy kifejezetten ezzel a céllal, tehát a tanulatlanabb, szegényesebb retorikai fegyvertárral rendelkező lelkipásztorok kisegítésére megyéspüspökök jelentettek meg központi jóváhagyással bíró prédikációgyűjteményeket. Pázmány Péter 1636-ban sajtó alá rendezett prédikációgyűjteményében ezt írja „a keresztyén olvasóhoz”: „A papok szűk voltáért nem adhatunk mindenüvé egyházi embereket, hanem licentiatúsokra kell bíznya sok helyeket, hogy postillát olvassanak. [...] Az is szemem előtt forog, hogy a plebánosok nem egyaránt tudósok, ne is egyaránt bévesek jó könyvekkel, és így a prédikációsínáláshoz sem egyaránt érkeznék.” PÁZMÁNY Péter, *Prédikációi* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987), 21.

A nyomtatott beszéd jó, hatásos felolvasása prédikatori erénynek minősült, csakúgy, mint a rögtönzés vagy az előkészített saját (vagy latinból fordított-átalakított) beszéd. A reformáció e tekintetben nem jelentett határkövet az egyházi gyakorlatban, noha előfordultak később (gyakran indulatos) viták arról, vajon egyenértékűnek tekinthető-e a „konzerv” anyag felhasználása a lelkipásztor nyájához intézett saját, a pillanatnyi helyzet ihlette szavaival. Amikor Thomas Cranmer érsek-reformátor 1547-ben megjelenteti saját gyűjteményét, a címben magától értetődően minősíti „felolvasásra” szántnak a mintabeszédeket: *Certain Sermons or Homilies Appointed to be Read in Churches*. Lásd erről részletesen: Susan WABUDA, „Bishops and the Provision of Homilies 1520 to 1547”, *The Sixteenth Century Journal* 25 (1994): 551–566. Mindenesetre a prédikációs gyűjtemények kiadása századokon át, egészen a XIX. század végéig a könyvpiac jelentős hasznát hozó sikerágazatának számított. Lásd bővebben: *The Oxford Handbook of the British Sermon, 1689–1901*, eds. Keith A. FRANCIS, William GIBSON (Oxford University Press, Oxford, 2012), 9–18. A korszak magyarországi katolikus missziós tevékenységéről lásd: MOLNÁR Antal, *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I: 1572–1647* (Budapest: Balassi Kiadó, 2002).

⁹ Nagyszombati *Agendarius*, 158–161. Telegdi posztilláinak első kötetében (1577) a vízkereszt utáni 2. vasárnap prédikációja több témával is foglalkozik, a harmadik ezek között a házasság. A motivikus egyezés kétségtelen, Fekete sorra veszi a szövegpárhuzamokat.

¹⁰ A korszak prédikációival foglalkozó szakirodalom bibliográfiáját lásd: DÉRI Eszter, szerk. 1800 előtti magyarországi prédikációk, (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014). A bibliográfia 2020-ig kiegészített, bővített és javított változata: DÉRI Eszter, LOVAS Borbála, szerk., *Magyarországi újkori prédikációk (16–18. század) szakirodalmi bibliográfiája 2020-ig*, Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti bibliográfiák 4 (Budapest: ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2022). Telegdiről, prédikációszerkesztési stílusáról különösen lásd HORVÁTH Csaba Péter közleményeit: (1) „Hogyan írt prédikációt Telegdi Miklós és Pázmány

beszédre kiterjedő stílusvizsgálatra volna szükség ennek megállapításához – akkor is merülnének fel újabb kérdések, például hogy használt-e mintát a beszédeihez (valószínűleg igen, ismerjük a könyvtárát alkotó középkori és kortárs teológiai műveket, bibliakommentárokat), forgatott-e haszonnal más kortárs népnyelvű mintabeszédeket.¹¹

A halál katolikus teológiai és liturgiai kontextusát bizonyos inherens kettősség jellemzi: egyrészt és természetesen az egyház a földi halált nem tekintheti az élet abszolút végének, totális, az emberi lény teljességét megsemmisítő veszteségnek, másfelől a hívő ember élménye mégis a veszteség, az elválás fájdalma (ha hite és reménye szerint időlegesen is ez az elválás) és a kínzó bizonytalanság az elhunyt (és a tulajdon) végső sorsa felől.

Szép, közvetett kifejezést nyer ez a kettősség a temetés magyar liturgiájában, a halottas zsoltosmában. A virrasztó zsoltosma, a matutínus hagyományos módon az imára invitáló 94. (héber számozás szerint: 95.) zsoltárral kezdődik: „Jöjjetek, örvendezzünk az Úrnak” (*Venite exultemus Domino*). Ez a zsoltár ugyancsak hagyományos módon keretverssel rendelkezik, a tulajdonképpeni responzum (azaz a hol egészen, hol csak félig visszatérő refrén) a magyar hagyományban a 17. (18.) zsoltár két verséből alkotott híres *Circumdedérunt*-cento: „Körülvettek engem a halál kínjai, az alvilág fájdalmai körülvettek engem.” A responzum és a zsoltár verseinek váltakozásából, refrénszerű visszatéréseiből a következő szöveg születik:

*Körülvettek engem a halál kínjai, az alvilág fájdalmai körülvettek engem.
Jöjjetek, örvendezzünk az Úrnak, vigadjunk a mi szabadító Iste-
nünknek!*

Péter?”, in Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére, szerk. AJKAY Alinka. BAJÁKI Rita, 183–191 (Vác: MondAt, 2013). (2) „Katolikus egyházi körkép Magyarországon Telegdi Miklós prédikációi tükrében”, in Filológia és irodalom, szerk. TOMPA Zsófia, Pázmány Irodalmi Műhely: Opuscula Litteraria, 17–40 (Piliscsaba: PPKE BTK, 2013). (3) „Mi legyen tisztí a jó fejedelemnek?» A felsőbbiség és az alattvaló viszonya Telegdi Miklós prédikációiban”, in A történész igazsága és magányossága: Tanulmányok a 65 éves Raffay Ernő tiszteletére, szerk. NAGY Miklós Mihály, 43–54 (Budapest: Kárpátia Stúdió, 2013).

¹¹ Sörös szerint a prédikáció tudományának két nemzetközi bestsellere a korban Reuchlin (*Liber congregatorum de arte prædicandi*, 1503) és Dungersheim volt (*Tractatus de modo discendi et docendi ad populum sacra seu de modo prædicandi*, 1514), mindkettő erősen érezteti hatását a hazai prédikáció-irodalomban: SÖRÖS Béla, *A magyar liturgia története I.: A kereszténység behozatalától a XVI. század végéig* (Budapest: Hornyánszky, 1904), 316. Lásd még: Közkincs: *Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, szerk. MACZÁK Ibolya (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014).

Járuljunk az ő színe elé hálaadással, és zsoltárok dicséretével vigadozunk néki!

Körülvettek engem a halál kínjai...

Mert nagy Úr az Isten...

Az alvilág fájdalmai körülvettek... stb.

„Körülvettek a halál kínjai”, de *life goes on*, az egyház zsoltározik tovább, mint teszi mindig, a világ végezetéig. A feszültséget, amely a normál napi zsoltárrend és a halottas tematika között mintegy magától, a helyzet és a liturgikus üzem logikájának megfelelően, mondhatni természetes úton keletkezik, tehát nem valamiféle didaktikus szándékból, a liturgia nem oldja fel, megmarad termékeny paradoxonnak.

A temetés rítusa az itt nem részletezendő középkori előzmények nyomán, amint az *Agendarius* is tanúsítja, az újkori gyakorlatban háromszakaszos: 1) az első szakasz a háznál zajlik (stilizált virrasztó zsolozsmával), 2) innen viszik a templomba a halottat a gyászmisére, 3) majd onnan a sírhoz az elhantolásra. Szerencsénkre a rubrikák pontosan közlik, hol kerüljön sor a gyásznéphez szóló beszédre: a 3. szakaszban, a sírbatétel után vagy közvetlenül azelőtt, a még nyitott sírnál. Ez a beszédsszituáció. A rendelkezésünkre álló nemzetközi források alapján mondható, hogy az európai úzusokban a gyászbeszédnek ez a helye általános.

A gyászszertartások annyiban különlegeseek a szentségek és szentelmények között, hogy a gyászrítusok során minden „szent cselekmény” és „szent energia” a halottra irányul (beszentelés, gyászmise, abszolúció), és a legfontosabb mozzanatokon a beszéd elhangzásának idején már túl is vagyunk. A beszéd viszont értelemszerűen nem a halotthoz szól, hanem a jelenlévő gyásznéphez, egyrészt, hogy megfelelő lelki útravalóval térjenek meg otthonukba, másrészt, mivel egyszer maguk is mindannyian főszereplői lesznek ennek a szertartásnak, kivétel nélkül.

Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a liturgikus gyászbeszéd semmiképpen sem eulógium, nem szól az elhunyról, nem dicséri és nem korholja, jellemzően szót sem ejt sem személyről, sem földi pályafutásáról. Az ilyesmi helye hagyományosan a tor, illetve újabb kori gyakorlatban akár a sírnál is elhangozhat a temetés hivatalos részének befejeztével, de jellemzően nem a temetést egyházi részről végző klerikus szájából, hanem például a kántortól (ilyen a halott nevében mondandó „búcsúszom szeretteimtől, X-től és Y-től” népi búcsúztatótípus).

Az első temetési beszéd (T¹)

Ez tehát a beszédhelyzetünk. Lássuk most a két beszédet magát. Összehasonlításukra, mint mondtuk, az a körülmény ad alapot, hogy teljesen szokatlan módon az *Agendarius*, illetve annak második, 1596-os kiadása két temetési beszédet is közöl, s ez a körülmény feljogosít minket arra, hogy a két beszéd (a továbbiakban: T¹ és T²) egymáshoz való viszonyára nézve valamiféle hipotézist fogalmazzunk meg – abból a feltevésből kiindulva, hogy egy normatív szándékkal összeállított gyűjteményben az ilyesmi nem lehet véletlen.

T¹ vázlata

BEVEZETÉS

[1a] Temetni dicséretes, de nem elég

[1b] Lelki haszna is legyen

[2] Készen találjon a halál

TÁRGYALÁS

[3a] A halál a biztos vége az életnek

[3b] Az embernek nincs ellene eszköze

[4] Földi életünk sérülékeny, bizonytalan és rövid
(mezei virág + „mit kiáltsak?”)

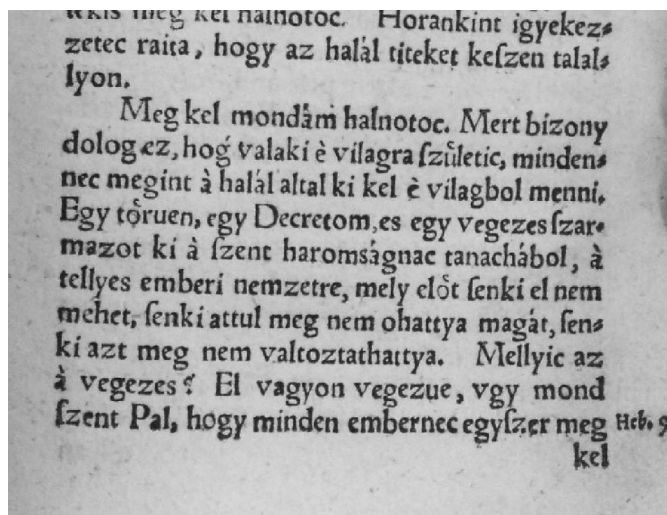
[5] Aki ebbe veti reményét, az bolond

[6] A készület: hit és tiszta lelkiismeret karbantartása
befejezés

[7] Aki készen áll, nem fél a haláltól (Pál)

A T¹ bevezetése *captatio benevolentiae*-vel indít, a jelenlévők számára ismerős utalással Tóbiás szentírási figurájára, aki az irgalmasság testi cselekedetei közül éppen a holtak eltemetése jócselekedetének emblematikus alakja: a holttest helye ugyanis, miután kiszáll belőle a lélek, a földben van, a porban, amelyből vétetett. A halott lelkéért és testéért az egyház a gyásznéppel együttműködve megtette, amit tehet, és ezután is meg fogja tenni, a beszéd most nem róla és nem hozzá szól, hanem a gyásznéphez, „hogy a ti ittlététeknek valami hasznát vegyétek” – mondja a beszéd. Ez a haszon a halál kikerülhetetlenségének tudomásul vétele, és felkészülés, hogy „a halál titeket készen találjon”. A bevezetés ezzel röviden megjelölte a beszéd fő témáját és célját is.

A *captatio benevolentiae* után a T¹ egyenesen a lényegre tér. Erősen indít, kihasználva a beszédhelyzetet, azt, hogy a gyásznép a nyitott sír körül áll, és önkéntelenül arra irányul a tekintete. Ez a „látjátok feleim szümtükhel” alaphelyzet – ezen a ponton, ebben a szituációban hangzik el a Pray-kódex nevezetes temetési

Az Agendarius első temetési beszédének (T₁) második oldala (kivágat)

beszéde is. „Midőn szemetek előtt forog a holt embernek teste, megemlékezzetek róla, hogy néktek is meg kell **halnotok**.” Ez nem teológiai természetű kijelentés, egyszerű ténymegállapítás, a közös emberi léttapasztalatra hivatkozik, amely alól nincsen kivétel. „Sem pápa, sem császár, sem király, sem fejedelem, sem püspök, sem pap, sem barát, sem gróf, sem úr, sem nemes, sem nemtelen, sem tudós, sem tudatlan, sem gazdag, sem szegény, sem vén, sem ifjú, sem férfi, sem asszonyem- ber, sem kicsiny, sem nagy, sehol senki e világon azt el nem kerülheti, sem által nem hághatja, hanem mindennek reá kell menni” – mondja a pazar, nagyszabású anafora, miközben eljut a T/2-es megfogalmazástól a T/1-esig: „mindnyájan meg kell **halnunk**”.

A téma „moll variánsa” következik egy újabb pazar anaforával: a halál ellen minden emberi eszköz tehetetlen: „Semminemű mesterséggel, semminemű böl- csességgel, semminemű álnoksággal a haláltól meg nem menekedhetünk.” Egye- nes vonalú gondolatvezetés, kitérők nélkül, a T¹ harmadánál tartunk.

A folytatásban ismét a körülállók szemszögéből halad tovább a beszéd gon- dolatmenete: ha igaz, hogy a halál elkerülhetetlen, ez a földi élet, azaz az egyet- len, amit a beszéd hallgatói „testközelből” ismernek, nem is nevezhető életnek, mert az igazi életnek nincsen vége. Ez valami átmeneti állapot, „pára, buborék”, mondja a beszéd, „árnyék”, „vízen lábbó hajó”, „égben röpülő madár” – a hason- lítottak közös vonása, hogy maradandó nyom nélkül múlnak el (és hogy a képek

a héber Szentírásból valók). „Nemcsak halandó, hanem rövid is a mi életünk a földön” – mondja a beszéd. (Akkor is rövid, ha hosszú, az örökkévalósághoz képest mindenképpen.)

S hogy az ember számára az önrendelkezés illúziója se maradjon meg, még csak „azt sem tudjuk, mely órában ki kell innét mennünk”. A T¹ középso szaka- szának ezt a záró gondolatát Lukács evangéliumából vett példázat illusztrálja a gazdag emberről, aki úgy készít tervet erre az életre, mintha valóban rendelkez- hetne fölötté: „Te bolond, ez éjjel a te lelkedet megkérlik tetőled, és amit gyűjtöttél, kire marad?”

A T¹ utolsó harmada a bevezetésben ígért készenléttel foglalkozik: „De talán azt is akarnátok tudni, mi legyen a készület és a vigyázás, melyet a mi Urunk kíván mitőlünk. Megmondom, és igen rövid szóval mondom. A hit és minden halálos bűntől megtisztított jó lelkiismeret.” [...] E két készületi feltétel egy-egy bekezdésnyi részletezése után halljuk a konklúziót: „Aki eszerint vigyáz és készül, megőrizvén a hitet és a jó lelkiismeretet, nem fél a haláltól, hanem vígan múlik ki e világból.”

A második temetési beszéd (T²)

A T² ettől az egyenes vonalú, kitérők nélküli, minden tekintetben mintaszerűen építkező beszédtről aligha különbözhetne jobban. *In medias res* kezdődik, nincs bevezetése, se *captatio benevolentiae*. Egy latin idézettel indít, és meglepő tétel- mondattal: „Nagy teher és nyugtalanság” az emberi létállapot – mondja, ez a te- her, mint kiderül, a halandóság terhe és a bizonytalanság azzal kapcsolatban, ami a halál után következik. Olyan nyomasztó ez a teher, hogy a földi életet látszólag csak akkor élvezhetjük, ha a szőnyeg alá söpörjük a halál problémáját.

T² vázlata

TÉMAMEGJELÖLÉS

[1a] Az emberi létállapot nyomasztó teher: az élete romlandó-mú- landó

[1b] Még nagyobb és nyomasztóbb teher, hogy utána mi következik

[1c] Inkább itt legyen nyomasztó ideiglenesen, mint ott végleg

[1d] Ne várjuk meg a fontosabb gonddal való foglalkozáshoz a halál közeledtét

KIFEJTÉS

[2] E világ gyönyörűsége is siralom

- | [2a] Szent Pál: elvetett gané a Krisztusban való részesüléshez képest
- | [2b] Jeremiás: „Miért születtem én, hogy gyötrelmemet látnám?”
- | [2c] Jób: „Vesszen el a nap, melyen e világra születtem volt.”
- | [3] → ebből két tanulság adódik
 - | [3a] senki űáz ő halottján magát ne gyötörje (Pál)
 - | [3aa] *Nihil abstulit tuum* (Jeromos)
 - | [3ab] *Qui perfecte Deum diligit* (Ágoston)
 - | [3b] megemlékezzél: porból vagy és porrá leszel
 - | [3ba] *Quid sum miser, nisi vas sterquilini* (Ágoston)
 - | [3bb] „Az asszonytól született ember rövid ideig viszi életét” (Jób)
 - | [3bc] „Kiálts, úgy mond. Mit kiáltsak? Minden test csak fű.” (Jesájá)
 - | [3bd] *Re vera, si quis fragilitatem carnis aspiat* (Jeromos)
 - | [3be] Romlandó korsó (Példabeszédek)
 - | [3bf] Mit kevélykedel? (Példabeszédek)
 - | [3bg] „Emlékezzél meg, Uram, hogy sárból formáltál engemet” (Jób)
- | [4] Ha ez így van, mi lehet a vigaszunk?
 - | [4a] Készen találjon bennünket a halál
 - | [4b] bűnről penitenciát tartani, jót cselekedni
- | KONKLÚZIÓ
 - | [5a] Ezekre indít bennünket mások halálának látása
 - | [5b] Megholt ember állapotának meggondolása
 - | [5c] → Aki levonja a tanulságot a halálból, nem iszonyodik az élettől
 - | [5d] Ezt azért gondoltuk végig, hogy „reménységünk támadjon”

A világ még ebben a romlandó állapotában is gyönyörű, és sok gyönyörűséget kínál, idővel azonban az élet minden édessége megkeseredik a szánkban, mondja, mert nem lehetünk boldogok, amíg ez az egy kérdés megválaszolatlan marad. A T² első szakasza arra inti hallgatóit, hogy ne várják meg a szembenézéssel az utolsó lehetséges pillanatot: „akármint űzze valaki e világnak dicsőséget és életét, de végtére benne semmit nem tapasztal sírásnál és keserűségnél”.

A T² kihagyásos gondolatmenete összetett, a végső következtetések levonását a hallgatóra bízta, csak „üzemanyagot” szolgáltat mintegy az elmélkedéshez. Az első szakaszt nem köti össze a másodikkal, továbblép, és a továbbiakban azokhoz szól, akik az első tanulságot levonva hajlandóak a halállal való szembenézés keserves munkájára. Ezekben, mondja a beszéd, szükségképpen felmerül a kérdés:

kül-e tucketis.

TEMETESKOR VALO Prædikatio.

Cœpitiō magna creata est, omnibus ho-
minibus, et iugum graue super filios A-
dam, à die exitus de uentre matris eorum,
usq; in diem sepulture in matrem omniū.

Az Isten lelkeuel meg tellyesedes
Bólch Syrach, ez igekkel meg magarazza, az
emberi romlando állapotot: Nagy nyughatato
lanság, es terhes iga vetetec Adamnac minden
háira születesektől fogua, temeteselek nec napiaig,
midőn az közönleges anyoknak kebeleben, az
az, az földben be helhezietnec. Mely igekkel
rettegeti, ez világhoz ragazkodot lelkeket, hog
kiki mind gondolkodgyec, ez mulando vilaga
nac állapottyarol, melynec nagy része, szent la-
nos monda sa szerent, az gonoltságban tisztan
el merült, az rea következendő nyomorúságra-
f 3 lis,

*Az Agendarius második kiadásában függelékként közölt
újabb temetési beszéd (T2) eleje*

nem értelmetlen epizód-e tehát ez a földi élet ebben a siralmak völgyében. Pál apostol, Jeremiás próféta és Jób is egyetérteni látszanak abban, hogy de igen.

A következtetés megint csak kimondatlan marad: ez az élet csak a jövődő élet fényében nyeri el értelmét, amint azt a következő szakasz Szent Jeromos-idézete megvilágítja: „nihil abstulit tuum, qui dignatus est recipere proprium”. Azaz: a halálunk idején nem elveszítjük az életünket, hiszen az sosem volt a miénk, hanem visszakerül jogos tulajdonosához, az Űristenhez. „Az Isten pedig eleve- neknek, nem halottaknak Istene”, idézi fejünkre a beszéd.

Itt egy hosszas kitérő következik, amelynek céljáról csak találgathatunk, talán azok kedvéért kerül ide, akik még mindig nincsenek meggyőzve arról, hogy az evilági élet csak árnyéka az eljövendőnek. Szentírási és patrisztikus tekintélyek (a T¹ szigorúan csak Szentírást idéz) valóságos csatársora vonul fel a bizonyításra

222 TEMENTESKOR VALO PRAEDIC

mely rend nélkül való kefergesből, az Isten ne-
 uenckis gyakran gyalazatya szokor következni,
 miuel hogy atkozodnac, veszekednec nemelyec
 halo .v. oc vian, inkább kedueluen azokat Istenek,
 nel: nem ok nélkül beszélget sz: Agoston docto-
 ris ezkeppen. *Qui perfecte Deum diligit, non affligi-
 tur in morte cuiusquam, quoniam qui toto animo Deum
 diligit, nouit, nec sibi perire, qui Deo non perit, Deus aue-
 sem: Deus uiuorum est, non Deus mortuorum:* Az ki
 (vgy mond) tökéletesen szereti az Istent, senki
 halalan nem gyötri magat, tuduan hogy tüle el
 nem veszet az, a mi Istenneccel nem ves, az Isten
 penig eleueneknec, nem halottaknac Istene.

Masodszor, vgyan ebből indettatic, az embe-
 ri gondolat azokr. c elmekedese, melyec elege-
 dendő ősztróni lehetnec, ez világ meg vetesere,
 es vialafara, fő az mi leg tökéletesb, maga allas
 pattyanac, meg esmeresere, melyben az fölleges
 Isten, embernec leg főb bölcheseget helyhezitette;
 Meg emkezzel vgy mond ember, mert por
 vagy, es porrá leszes. Melv igiket tekintuen ma

A T2 második oldala (kivágat)

Jesája prófétától Szent Ágostonig (a tőle származó idézet az egyetlen, amit a be-
 széd valami okból nem fordít le). „Megemlékezzél, úgymond, ember, mert por
 vagy, és porrá leszes.” Terjedelmileg körülbelül a beszéd kétharmadánál tartunk
 ekkor.

Az utolsó harmadban a vigasztalásra térünk át, mely nem egyébben áll, mint
 a készenlétben, amint azt már a T¹-ből tudjuk. Ennek a szakasznak a kulcsfo-
 galma a penitencia, az igaz bűnbánat, amit a büntudattól (azaz az ítélettől való
 félelemtől) az irgalom elfogadása különböztet meg. „Ő, mely nagy irgalmassága
 és kegyessége azokhoz, akik hozzá térnek” – mondja a T². A bűn (így, egyes szám-
 ban) nem az ember által elkövetett különféle vétkek összessége, hanem „a” bűn,
 az ősbűn: az, hogy az ember a saját élete ura és istene akar lenni, és nem ismer el
 maga fölött senki mást.

A záró szakasz összefoglalja az elhangzottakat, és a megalapozott reményről szól, mellyel a hívó ember az elkerülhetetlen halál bekövetkezte elé tekint. Élvezvén e világban, amit lehet, „tisztá szívvel és lélekkel gondolkodván ez intésről” magát megismeri, és reménykedve várja az örök feltámadást és a dicsőséget, „mely elkészítettett azoknak, kik félik az Istent”.

Összegzés

A két beszéd vázlatát egymás mellé állítva valóban úgy tűnik, mintha a T^2 mintegy háttéranyagot, részletesebb elmélkednivalót kínálna a T^1 -hez, azt közölve, ami abból kimaradt, mert fölöslegesen zavarta volna meg az egyenes vonalú gondolatmenetet és az egyszerűbb hallgatóságot. A két beszéd alapszerkezete, a fő témák és a szakaszok sorrendje szinte teljesen azonos (sőt, néhány konkrét toposz is – elhelyezkedésük jól mutatja a hasonló méretű beszédek belső tagolása, szerkezeti felépítése közti aránybeli különbségeket).

Az embernek az a benyomása támad, hogy a T^2 mintha műveltebb, emelkedettebb lelkületű közönséghez szólna – talán éppen a klerikus értelmiséghez), illetve ilyen befogadóra számítana, úgy helyezi ugyanis egymás mellé a legfontosabb tekintélyeket és toposzokat, a temetéskor végiggondolandó hagyományelemeket, mintha arra számítana, hogy a hézagokat a hallgató maga is kitölti, az összefüggéseket különösebb magyarázat nélkül is rögtön megérti. Ehhez azért mozgósítania kell, amit tud és tanult – itt számítnak intellektuális képességeire is. A végkicsengés azonos, a bejárt út a T^2 esetében kacskaringósabb és nagyobb.

Összefoglalva: a T^2 , bár fő szakaszait és végkicsengését tekintve párhuzamos a T^1 -gyel, szinte minden egyéb vonatkozásban (tagoltság, kifejtettség hiánya, témabőség, a gondolatmenet töredezettsége és bonyolultsága) azonban szélsőségesen különbözik tőle és az *Agendarius* többi mintabeszédétől – aligha szolgálhatott tehát ez utóbbi az előbbi alternatívájaként, mintaként a plébániai gyakorlatban.

Az eredeti szerkesztők perdöntő nyilatkozata híján biztosat persze nem mondhatunk a két beszéd egymáshoz való viszonyáról és a közlés céljáról, mindenestre igyekeztünk megtenni, amire a második beszéd indít: reflektálni erre a különleges körülményre, kérdéseket tenni fel a két beszéd célját és szerkezetét, valamint egymáshoz való viszonyát illetően, és a lehetőségekhez mérten válaszokat keresni a kérdéseinkre.

**Circumdederunt me: the Agonies of Death and Literacy.
*Two Funeral Sermons from Telegdi's Agendarius***

In his 1583 ritual entitled *Agendarius*, which was innovative in many respects in comparison to its Hungarian predecessors, Bishop Miklós Telegdi of Pécs, the administrator of the diocese of Esztergom, added sample-like sermons to the rituals of the administration of the sacraments accompanying the great turning points of life (viz. baptism, confirmation, wedding etc.). He was presumably guided chiefly by pastoral considerations. For the second edition of 1596 (published after Telegdi's death), the editors added a second funeral sermon, clearly intended for a more educated, urban audience – judging from the scholarly Latin quotations and the general tone. A comparison of the structure and content of the two speeches provides useful conclusions as to what the ecclesiastical authorities of the time considered advisable to preach at the time of death to mourners lacking basic schooling and what to the more learned audience.

*